تزیین در معماری و هنر ایران (دوره اسلامی با تاکید بر مساجد)

مجتبی انصاری

استادیار دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

زیبایی همواره به عنوان یکی از مهمترین ابعاد هنر و معماری در طول تاریخ مطرح بوده و تزیین حقیقی نیز به عنوان یکی از روشهای خلق زیبایی در معماری ایران مورد استفاده قرار می گرفته است. علی‌رغم امکان دستیابی به نظریات مکتوب انسانها در رابطه با زیبایی و تزیین، در مورد فلسفه و معیار منشأ زیبایی، نظرات متفاوتی ابراز شده است. تزیین در معماری و هنر اسلامی بویژه در مساجد و مراکز مذهبی نقش ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. در این مقاله سعی شده تا ضمن بررسی نظریات مختلف در زمینه زیبایی و تزیین، دیدگاهی را که به واسطه می توان از آثار موجود، هنر و معماری اسلامی را بازیافت، ارائه نمود؛ همچنین دلایل کاربرد وسیع این پدیده را در معماری ایران بویژه در مساجد مورد تحلیل قرار داد. این مقاله بر اساس روش تاریخی و تحلیل محتوای آثار انجام گرفته و به نظریات زیر دست یافته است. بر خلاف بی‌توجهی معماران ایرانی دورهٔ مدرن به نقوش تزیینی معماری ایران، این نقوش الهام بخش هنرمندان اروپایی بوده است؛ در هنر و معماری اسلامی ایران نظیر معماری ایرانی، در نقوش تزیینی و اجزای آن وحدت کل و کثرت اجزا حاکم بوده است. بهره گیری از نقوش تزیینی در دوره پست مدرن، به صورت ابزاری برای تکثُّر (تنوع) در معماری امروز ایران معادل نابودی ارزشهای نهفته در معماری ایران به بهایی اندک است.

کلید واژگان: تزیین، معماری و هنر اسلامی ایران، مسجد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- مقدمه

زیبایی همواره به عنوان یکی از مهمترین ابعاد هنر و معماری در طول تاریخ و تزیین حقیقی[۱] نیز به عنوان یکی از روشهای خلق زیبایی مطرح بوده است. علی‌رغم امکان دستیابی به نظریات کتبی انسانها در رابطه با زیبایی و تزیین، در مورد فلسفه، معیار و منشأ زیبایی، نظریات متفاوتی ابراز شده است. تزیین در معماری و هنر اسلامی نقش ویژه‌ای به خود اختصاص داده است. این تزیینات بویژه در مساجد و مکانهای مذهبی ایران از زیبایی و شکوه و وحدت آفرینی برخوردار بوده و هنر و معماری ایران ارمغان مذکور را به سایر کشورهای اسلامی در شرق و غرب اهدا کرده است. در این مقاله سعی شده است تا ضمن بررسی نظریات مختلف در مورد زیبایی و تزیین، دیدگاهی را که می توان به واسطه آن از آثار موجود، هنر و معماری اسلامی را بازیافت، ارائه نمود.

---

۱. زینت حقیقی یعنی زینتی که دقیقا منطبق و هماهنگ با ابعاد وجود هر اثری باشد، با آن عجین گردد و با معنی زیبایی یکی باشد. هرگاه به عنوان یک چیز زاید، اضافی و بی‌ارتباط با ابعاد وجودی اثری باشد، زینتی مجازی است که (چشم فریبی) بیش نیست.

همچنین دلایل کاربرد وسیع این پدیده را در معماری ایران بویژه مساجد مورد تحلیل قرار داد. دیدگاه شرق عالم (چین و ژاپن و ...) معیارهای زیبایی را در طبیعت بکر و دست نخورده جستجو می‌کند: «طبیعت آنچنان که هست دارای ارزش و والایی است و دخالت در طبیعت گناه محسوب می شود[۱]».

در معماری معابد آنها مشاهده می‌شود معابد نظیر کوههای برافراشته با غارهایی در دل کوه ساخته شده اند(شکل ۱).

شکل ۱ معبد کاندایاماهادوا در کاجوراهو

• در باغ آرایی نیز باغ به صورت طبیعت بکر ساخته می‌شود. و در حقیقت قطعه زمینی است برای پرستش خدایان. به این دلیل در نقاشیهای چینی و ژاپنی نیز جنبه لایتناهی طبیعت جلوه گر است(شکل ۲).

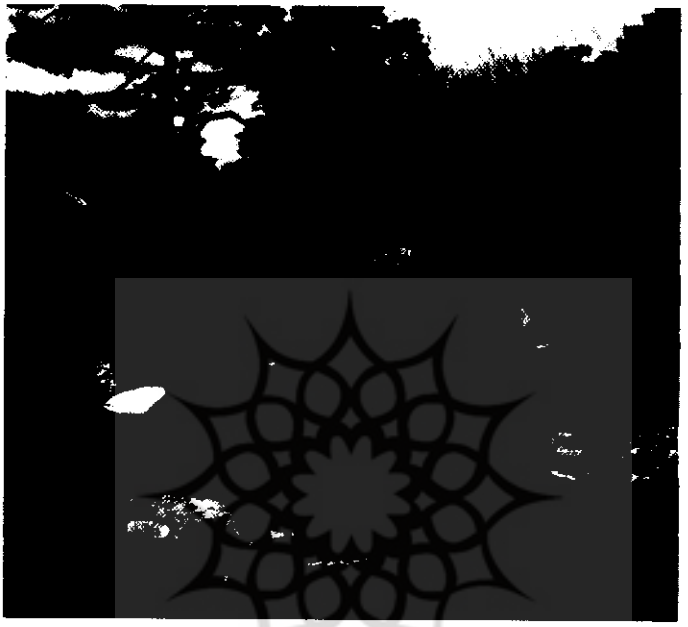

شکل ۲ باغ ژاپنی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دیدگاه حاکم در غرب عالم عقل گرایی[1] است: در یونان قدیم هماهنگی جزیی از زیبای می دانستند که از رعـایت تناسـبات حـاصل می‌شـود؛ آنـها همواره تناسب معروف به تقسیم طلایی را در آثار خود رعایت می کردند.

می‌دانیم «تناسب طلایی» یک نظام هندسی و ریاضی خشک و ساخته ذهن انسان می‌باشدنظام مذکور برگرفتـه از امـور زیبـای «عـالمِ طبیعـی» نیست و در آن صرفاً به امور عقلی و مظاهر زیبایی فیزیکی انسان به عنوان غایت توجه شده است؛ این مظاهر در قالب مجسمه‌هایی از غایتهای اسـاطیری جلوه‌گر است و به همین دلیل می‌بینیم هنر و معماری آنها حالتی خشک و بی روح دارد.

هنر و معماری یونانی قاعده‌های خود را از عقل نظری می‌گیرد و در این دیدگاه «طبیعت» غیر معقول است. همیـن دیـدگـاه را در معمـاری یونـانی، زمانی مشاهده می‌کنیم که سنگ و مواد دیگر را به شکل گیاه یا انسان می تراشیدند، این عمل در واقع تقلیدی از طبیعت صوری انسان و حیوان مـادی بـود

1. Rationalism

که به عنوان سمبلی از الهه‌ها (انسان در حد کمال) به کار می‌رفت؛ بـه عبـارتی زمـان را متوقـف و لحظـه‌ای از وجـود آن حیـوان و انسـان را اسـیر سـنگها می‌ساختند؛ آنها به طبیعت مواد – که دارای خواص ویژه خود است و باید به زبان خود او سخن گفته شود تا درونش را بـه منصـه بـروز آورد – دهـن کجـی می‌کردند.

راسیونالیم در دورانهای مختلف هنر و معماری غرب از جمله «رنسانس» و «هنر و معماری مدرن» مورد توجه و تأکید مجدد قرار گرفته است.

همان‌طور که می‌دانیم، هنر و معماری مدرن به تبع اصالت بخشیدن به عملکرد و غیر اصیل دانستن فرم، با زیر سـوال بـردن تزیینـ، آن را محکـوم می‌کند.

این دیدگاه از افرادی نظیر ویلیام موریس[1] در قرن نوزدهم م. شروع می‌شود؛ به‌نظر موریـس اغلـب سـاختمانهای معـاصر او زشـت، بـی ارزش و از تزیینات اشباع شده بودند[۲].

با نگاهی به تزیینات اشرافی آن روز اروپا، دیدگاه او قابل درک است؛ می‌بینیم این آثار چنان از تزیینات تجملی مشحون است (شکل ۳) کـه گریـز از «فرم» (ساده گرایی و خلوص) در معماری مدرن را براستی می توان نتیجه منطقی آن دانست در این راه افراط معماری مدرن، بار دیگر پی آینـدی همچـون پست مدرن را موجب شده است (به نتیجه گیری ر. ش.).

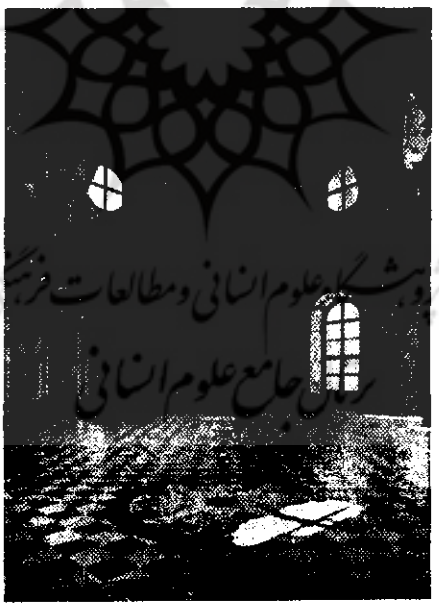

شکل ۳ تالار قیصر، کاخ اسقفی، وورتسبورگ ۱۷۱۹-۱۷۴۴، ترجمه تاریخ جانسون – ص. ۴۳۲

1. William Morris (1834-1890)

تزیینات مساجد ایرانی انواع مواد و فنون را شامل می‌شود که مواردی از آنها را نام می‌بریم؛ اما ذکر این نکته حایز اهمیت است که حکمت، وحدت و تناسب حاکم بر انواع تزیینات یکسان و شامل می‌باشد.

در این مورد می توان از گچبری، آجر چینی، کاشیکاری، گره چینی، کار بندی، قطار بندی، یزدی بندی، کاسه سازی، مقرنس کاری، انواع خطوط تزیینی (کوفی، معقلی، ثلث) حجاری، پیچ و شیار تزیینی، مشبک و نغول نام برد.

۲-تزیین از دیدگاه اسلام

۲-۱- بررسی موضوع از نظر لغوی

تزیین در زبان فارسی معادل آراستن به معنی زینت دادن با افزایش (افزودن چیزی بر چیزی) در مقابل پیراستن (کم کردن از چیزی) آمده است. البته برای آراستن معانی بسیاری از قبیل نظم دادن، آماده کردن، آباد کردن، بر پا کردن و ... آورده اند[۳]؛ زینت در فرهنگ جامعه عربی به فارسی[۴] به معنی «آنچه بدان آرایند، آرایش» آمده است.

«در زبان عربی ماده: (ز ی ن) در مقابل ماده (ش ی ن) است؛ به معنای کارها و چیزهایی است که عیب و نقص را از بین ببرد، (شین) به معنای هر چیزی است که مایه رسوایی، نقص انسان و نفرت اشخاص از او بوده باشد[۵]» مفردات راغب در معنای کلمه «زین» گفته است: «زینت حقیقتی است که انسان را در هیچ یک از حالاتش معیوب نسازد، نه در دنیا و نه در آخرت و اما چیزی که در حالتی انسان را زینت می‌دهد و در حالت دیگر نه (برای او عار است) (زینت حقیقی) نیست»[۶].

۲-۲- رابطهٔ زینت و زیبایی

در یک وجود جمیل، «جمال» از مجموعیت اجزا و ارتباط آنها با یکدیگر حاصل می‌شود. هرگاه به جزیی از اجزای «جمیل» بتنهایی و فارغ از بقیهٔ اجزا بنگریم آن جز زشت است یا لااقل زیبا نیست.

با عنایت به معانی ارائه شده برای واژهٔ «تزیین» و «جمال»، اگر «تزیین» حقیقی، یعنی دقیقاً منطبق و هماهنگ با ابعاد وجودی هر امری باشد و با آن عجین گردد، با معنای «جمال» یکی است و هرگاه به عنوان یک چیز زائد و اضافی و بی ارتباط باشد، «زینت مجازی» و در حقیقت بیش از امری چشم فریب نخواهد بود.

۲-۳- تزیین از دیدگاه قرآن و متون اسلامی

در چهل و دو آیه از آیات قرآن کریم کلمهٔ زینت و مشتقات آن چهل و شش بار آمده است(جدول ۱). در بعضی آیات فاعل تزیین خداست. مثل:

اِنَّا زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِزینَةِ الْکَواکِبْ [1]

وَلکِنَّ اللّهَ حَبَّبَ اِلَیْکُمُ الْایمانَ وَ زَیَّنَهُ فی قُلُوبِکُم وَ ... [2]

و در بعض آیات فاعل تزیین شیطان است. و بدیهی است منظور تزیین مجازی و غیر حقیقی است:

قالَ رَبِ بِما اَغْوَیْتَنی لَاُزَیِّنَنَّ لَهُم فِی الارْضِ وَلَاُغْوِیَنَّهُمْ اَجْمَعینَ [3]

و در بعضی آیات فاعل تزیین دیگران هستند:

وَکَذالِکَ زَیَّنَ لِکَثیرٍ مِنَ الْمُشْرِکینَ قَتْلَ اَوْلادِهِمْ شُرَکاؤُهُمْ ... [4]

انتساب زینت برای ۱۶ مورد بوده است؛ در جدول ۱ با بررسی آیات مذکور تعداد به کار رفتن هر مورد در انتهای جدول محاسبه شده است.

کاربرد این واژه در بعضی موارد بار منفی دارد؛ این موارد عبارتند از: جلوه دادن کشتن فرزندان، جلوه دادن سکر، جلوه کردن خیال باطل، جلوه دادن عمل کافران برای خودشان (فقط در یک مورد، انعام – ۱۰۸، به جای کافران، هر قوم ذکر شده است) و تجملات و زیور آلات.

در بعضی موارد، هدف تحریک انسان به زندگی در دنیا بوده است و بار مثبت یا منفی به نحوهٔ بهره بردن از زینت و رعایت حدود الهی بستگی دارد، نظیر: جلوه داشتن زندگی دنیا، دوست داشتن زنان، فرزندان، اموال فراوان از طلا و نقره، اسبان نیکو و چهارپایان (وسیله نقلیه) و کشت و زرع.

دو مورد دارای بار مثبت است: ستارگان آسمان و ایمان (زینت قلوب).

اما در دو آیه به فلسفهٔ وجودی زینت توجه شده و استفاده از آن را توصیه کرده است؛ در بخش بعدی به این مورد اشاره خواهیم کرد.

توجه اسلام به طهارت، پاکیزگی، آرایش ظاهری و استعمال بوی خوش و ... به‌منظور ایجاد رغبت در افراد و دوری از کثیفی و ژولیدگی را در آیات قرآن و احادیثی که از ائمه اطهار رسیده است، می‌بینیم از قبیل:

«لباسهای خود را تمیز کنید موهای خود را کم کنید، مسواک بزنید، آراسته و پاکیزه باشید زیرا یهودیان چنین نکردند و زنانشان زنا کار شدند»[۷].

«خداوند خوشبو است و بوی خوش را دوست دارد، پاکیزه است و پاکیزگی را دوست دارد... پس جلوی خانه‌های خویش را پاکیزه سازید ... »[۸].

---

۱. قرآن کریم، سوره صافات آیه ٦(آری ماثیم که آسمان دنیا را با زینت ستارگان بیاراستیم.)

۲. قرآن کریم، سوره حجر آیه ۷(ولکن خدا مقام ایمان را محبوب شما گردانید و در دلهایتان آنرا نیکو بیاراست.)

۳. قرآن کریم، سوره حجر آیه ۳۹«گفت خدایا چنانکه مرا گمراه کردی من نیز در زمین همه چیز را در نظر فرزندان آدم زیبا جلوه می‌دهم که از یاد تو غافل شوند و همه آنها را گمراه خواهم کرد».

٤. قرآن کریم، سوره الانعام آیه ۱۳۷؛ و همچنین در نظر بعضی مشرکان عمل کشتن فرزندان را شریکانشان (بتهای ایشان) نیکو نمود.

جدول ۱ بررسی کلیه آیاتی که از ترکیبات ریشه (ز ی ن) در قرآن آمده است[۱].

موارد ذکر شده در آیات	جلوه‌های گذشته در زندان	جلوه‌ی مکر	جلوه‌ی عالم باطل	ابطال زینت کفار	عمل انسان برای خودش	جلوه‌ی شیء زیبای مادی	تجمل و زینت دنیا	جلوه‌ی شیء زیبای معنوی	اموال فرزندان و اعلاء و علو	توسعه و افزایش اموال	زینت و توسعه و افزایش زمین	استعمال جواهرآلات	کشت و درخت	ستاره آسمان	زینت و توسعه شهر	زینت و توسعه شهر
نام سور و شمارهٔ ایات / بخشی از آیات قرآن متضمن ترکیبات (ز ی ن)																
سوره البقره-آیهٔ ۲۱۲ زین للذین کفروا الحیاه الدنیا و ...								*								
سوره آل عمران آیه ۱٤ زین للناس حب الشهوات من النساء و ...									*	*	*	*				
سوره الانعام - آیه ٤۳ زین لهم الشیطان ما کانوا یعملون					*											
سوره الانعام آیه ۱۰۸ زینا لکل امه عملهم ثم الی ربهم مرجعهم ...					*											
سوره الانعام- آیه ۱۲۲ کذلک زین للکافرین ما کانوا یعملون					*											
سوره الانعام - آیه ۱۳۷ کذلک زین لکثیر من المشرکین قتل اولادهم ...	*															
سوره الاعراف - آیه ۳۱ یا بنی آدم خذوا زینتکم من المشرکین قتل اولادهم.																
سوره الاعراف - آیه ۳۲ قل من حرم زینه الله التی اخرج لعباده ...																*
سوره الانفال - آیه ٤۸ اذ زین لهم الشیطان اعمالهم ...					*											
سوره التوبه - آیه ۳٦ زین لهم سوء اعمالهم ...					*											
سوره یونس - آیه ۱۳ کذلک زین للمسرفین ما کانوا یعلمون					*											
سوره یونس - آیه ۲٤ حتی اذا اخذت الارض زخرفها و ازینت و ...													*			
سوره یونس - آیه ۸۸ انک اتیت فرعون و ملاء زینه واموالا ...								*								
سوره هود - آیه ۱۵ من کان یرید الحیاه الدنیا و زینتها ...								*								
سوره الرعد - آیه ۳۳ بل زین للذین کفروا مکرهم ...		*														
سوره الحجر - آیه ۱٦ جعلنا فی السماء بروجا و زیناها للناظرین														*		
سوره الحجر - آیه ۳۹ قال رب بما اغویتنی لازینن لهم فی الارض ...								*								
سوره النحل - آیه ۸ الخیل و البغال و الحمیر لترکبوها و زینه و ...															*	
سوره النحل - آیه ٦۳ فزین لهم الشیطان اعمالهم فهو ولیهم الیوم ...					*											
سوره الکهف- آیه ۷ انا جعلنا ما علی الارض زینه لها لنبلوهم ...								*								
سوره الکهف- آیه ۲۸ لا تعد عیناک عنهم تریدزینه الحیاه الدنیا ...								*								
سوره الکهف- آیه ٤٦ المال و البنون زینه الحیاه الدنیا و ...									*	*						
سوره طه - آیه ۵۹ قال موعدکم یوم الزینه و ...																*
سوره طه - آیه ۸۷ لکنا حملنا اوزارا من الزینه القوم فقذفناها...							*									
سوره النور - آیه ۳۱ یحفظن فروجهن و لا یبدین زینتهن الا ...											*					
سوره النور - آیه ۳۱ لا یبدین زینتهن الا لبعولتهن او آبائهن ...											*					
سوره النور - آیه ۳۱ لیعلم ما یخفین من زینتهن و توبوا ...											*					
سوره النور - آیه ٦۰ یضعن ثیابهن غیر متبرجات بزینه و ...											*					
سوره النمل - آیه ٤ لا یومنون بالاخره زینالهم اعمالهم فهم یعمهون					*											
سوره النمل - آیه ۲٤ زین لهم الشیطان اعمالهم فصدهم عن السبیل ...					*											
سوره القصص - آیه ٦۰ فمتاع الحیاه الدنیا و زینتها و ...								*								
سوره القصص - آیه ۷۹ فخرج علی قومه فی زینته ...							*									
سوره العنکبوت - آیه ۳۸ زین لهم الشیطان اعمالهم فصدهم ...					*											
سوره الاحزاب - آیه ۲۸ قل لازواجک ان کنتن تردن الحیاه الدنیا و زینتها ..								*								
سوره فاطر - آیه ۸ افمن زین سوء عمله فراه حسنا ...					*											
سوره الصافات - آیه ٦ انا زینا السماء الدنیا بزینه الکواکب														*		
سوره الصافات - آیه ٦ انا زینا السماء الدنیا بزینه الکواکب														*		
سوره غافر - آیه ۳۷ زین لفرعون سوء عمله و صد عن السبیل ...					*											
سوره فصلت - آیه ۱۲ زینا السماء الدنیا بمصابیح و حفظا ...														*		
سوره فصلت - آیه ۲۵ فیضنا لهم قرناء فزینوا لهم مابین ایدیهم ...								*								
سوره محمد - آیه ۱٤ کمن زین له سوء عمله و اتبعوا اهوائهم					*											
سوره الفتح - آیه ۱۲ زین ذلک فی قلوبهم و ظننتم ظن السوء ...		*														
سوره الحجرات - آیه ۷ حبب الیکم الایمان و زینه فی قلوبکم			*													
سوره ق - آیه ٦ السماء فوقهم کیف بنیانها و زیناها...														*		
سوره الحدید - آیه ۲۰ الحیاه الدنیا لعب و لهو و زینه و تفاخر بینکم ...							*									
سوره الملک - آیه ۵ لقد زینا السماء الدنیا بمصابیح و جعلناها ...														*		
جمع هر مورد	۱	۱	۱	۱	۱۳	۱۰	۳	۳	۳	۲	۵	۲	۱	۶	۱	۱

۱. بررسی، تنظیم و ترسیم: مجتبی انصاری

۳- فلسفهٔ تزیین و کاربرد وسیع تزیین در هنر و معماری اسلامی

۳-۱- گرایش انسان به تزیین

گرایش به تزیین به عنوان یکی از نیازهای فطری انسان – که لازمهٔ زندگی اجتماعی اوست– به وسیلهٔ خداوند در نهاد او قرار داده شده است. در آیه ۳۱ و ۳۲ سورهٔ اعراف آمده است:

یا بَنی آدَمَ خُذُوا زینَتَکُمْ عِنْدَ کُلِ مَسْجِدٍ وَ کُلوا وَاشْرَبُوا وَ لاتُسْرِفُوا اِنَهُ لا یُحِبُ الْمُسرِفینَ

«ای فرزندان آدم! زینت و آراستگی خویش را نزد هر مسجدی اتخاذ کنید و ...»

قُل مَنْ حَرَّمَ زینَةَ اللّه الّتی اُخْرِجَ لِعِبادِهِ و الطَّیِباتِ مِنَ الرِزْقِ قُلْ هِیَ لِلَذینَ آمَنوا فِی الْحَیوةِ الدُّنْیا خالِصَةً یَوْمَ الْقِیمَةِ کَذلِکَ نُفَصِّلُ الآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ

بگو ای پیامبر به ایشان چه کسی زینتی را (جامه‌ها و خانه‌ها و زینتهای خویش را که بدان مزین گردانند) که خداوند برای بهره‌برداری بندگان خویش بیرون آورده و نیز پاکیزه‌ها از رزق را حرام گردانیده؟ ...

در آیهٔ ۳۲ کاربرد لفظ جمع «عباده» یعنی بندگان کنایه از آن است که زینت یک امر اجتماعی است نه فردی و لازمهٔ زندگی اجتماعی است، این آیه به استفاده از زینت در روابط اجتماعی توصیه کرده است و فرض نبودن تزیین در یک جامعه با فرض متلاشی شدن اجزای جامعه مساوی است زیرا نابودی یک جامعه جز از بین رفتن حسن، قبح، حب، بغض، اراده، کراهت و امثال آن نیست. در صورت وجود این امور مصداقی برای اجتماع باقی نمی‌ماند[۹].

در فرهنگ و هنر سنتی ایران، هر اثر هنری در ارتباط با ابزار، اشیاء، وسایل ضروری یا در خدمت عملکردها و عناصرِ فضای مصنوعِ مورد نیاز زندگی است(تصویر ۴) و هنر مستقل از نیازهای زندگی وجود نداشته است[۱].

۱. «اگر به یادگارهای مانده از دورانهای هنری پیشین بنگریم می‌بینیم که این یگانگی چنان است که هیچ نمی‌اندیشدند که این رفع نیاز مادی است یا هنری شگرف که در همهٔ وسایل زندگی از کاسه و بشقابها، قالیها و قالیچه‌ها گرفته تا جاجیم و گلیم و نمد و خورجین و پرده و سفره و قلمکاری و ترمه و سجاده و کتابها و سرلوحه‌ها و جلدها و مرقعات خطی و تذهیبها و نقاشی‌ها و بیرون از خانه در مساجد و تکایا و بازارها و چهارسوها و در میدان نبرد شمشیرها و زین‌ها و همهٔ اینها می‌توان هنر تزیینی را دید». نگاه کنید به کتاب آیت الله نجومی؛ عرفان هنری انسان؛ تهران: انتشارات سروش؛ ص. ۱۳.

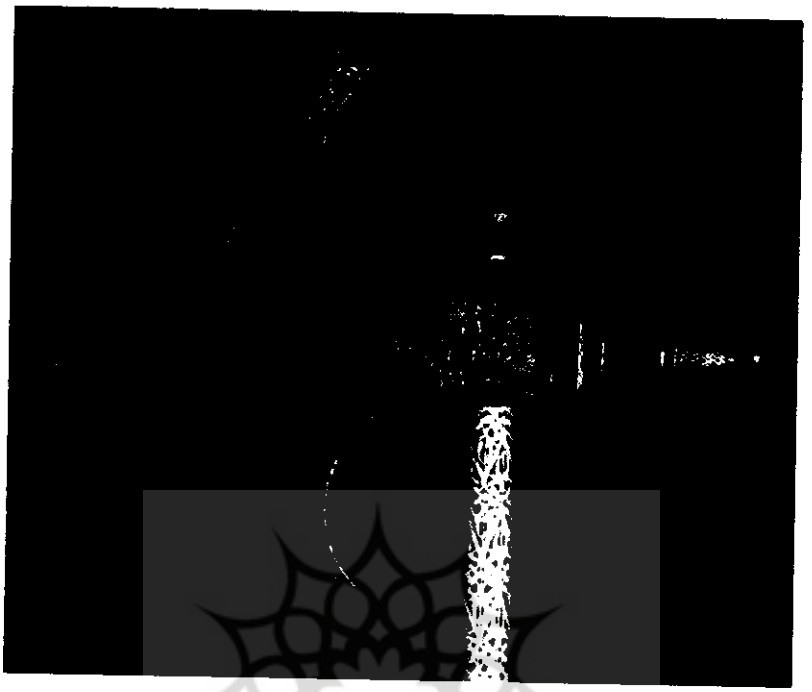

شکل ٤ تبرزین ۵۱۰ ق. هنر اسلامی، بورکهارت، ص ۱۲۵

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

این روش، پاسخگوی همان نیازهای فطری است که مورد اشاره قرار گرفت. یعنی اصولاً هنرهای غیر تزیینی در فرهنگ و هنر ما حضور نداشته است و بیان هنری و تزیین یک امر واحد بوده‌اند؛ زیرا هنر چنان به کار می‌رفته است که بیانی مجازی و غیر مأنوس با طبیعت اشیاء نداشته است؛ به دیوار مسجد، روی گنبد یا ظرف غـذا چنان نقش می‌زده است که در عین اینکه نقش، بیان خود را داشته است.[1] صاف بودن دیوار، مدوّر بودن گنبد و گود بودن ظـرف را از این اشیاء نمی‌گرفته بلکه آن را تاکید می‌کرده است(شکل ۵ و ۶).

۱. در بسیاری از موارد عملکرد نقوش صرفاً تزیین نبوده است بلکه همراه با آن ارائه کننده پیام نیز بوده است. این پیام که معمولاً آیه، حدیث، پند، نصیحت و سخن عارفانـه‌ای بـود در قـالب هـنر تزیینی به مخاطب ارائه می‌شد.

شکل ۵ پاتیل برنز، قرن نهم ۵، موزه ارمیتاژ

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

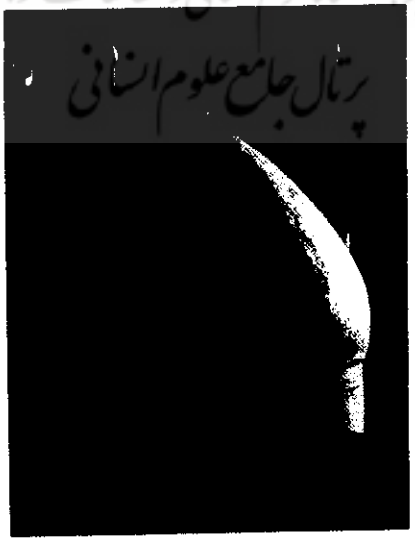

شکل ٦ ماهان، هنر اسلامی، – تیتوس بورکهارت – ص ۱۱۰

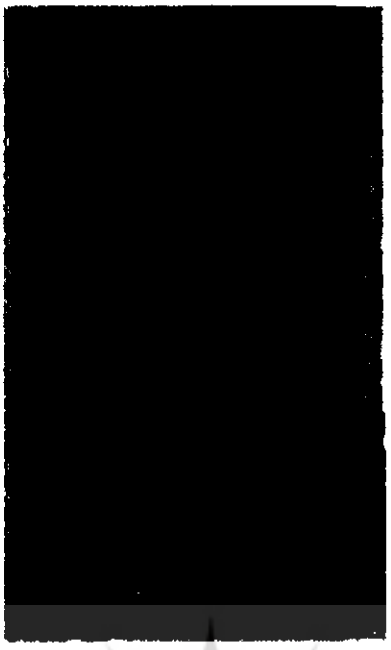

شکل ۷ Fabled Cities of Central Asia- Robin Magowan- P.48

۳-۲- نقش تزیین در مساجد و ایجاد فضای معنوی و وحدت مجازی

در نهج‌الفصاحه آمده است:

«محبوبترین جای شهرها در پیش خدا مسجدهاست و منفورترین جای شهرها در پیش خدا بازارها[۱]».

مساجد به عنوان محبوبترین مکان پیش خدا، در شهرهای اسلامی به عنوان قلب و مرکز شهر می‌باشند که همهٔ دلها و چشمها به سوی آنجاست؛ در این ارتباط هر شهر اسلامی با دورنمای مسجدش مشخص می‌شود.

تاکید فراوان اسلام بر طهارت و پاکیزگی، در برداشتن زینت در مساجد و توجه به جمال و زیبایی به عنوان یکی از گرایشهای فطری انسان که صفتی خدایی است «ان الله جمیل و یحب الجمال»[۱۰] محسوب می‌شود. این گرایش فطری انسان مسلمان را بر آن داشته است تا مساجد یا قلوب شهرهای اسلامی- که قلب و روح مسلمانان در آن می‌تپد، مأمن دلهای مؤمن است و به سوی نشانهٔ خدا در روی زمین (کعبه) جهت گرفته است- را همانند روح مؤمنین، پاک و مطهر سازد.

او در این راه از خاک بهره می‌جوید تا خاک بی‌مقدار را به گوهری درخشان و زیبا که در حقیقت بالقوهٔ آن نهفته است و زبان خاموش در و دیوار مسجد را- که به تسبیح خدا مشغول است لکن تسبیح آن درک نمی‌شود- به زبان گویا و «سبوح قدوس» گوی دیوار مساجد در طول تاریخ معماری اسلامی ایران تبدیل کند و هرگونه حضوری جز حضور ذات باریتعالی را از مساجد بزداید.

---

۱. به مساله دوازدهم مکاسب محرمه در تحریرالوسیله امام خمینی(ره) در این رابطه رجوع شود.

هر رنگی از رنگها و هر نقشی از نقشهای تزیینی مساجد، نزد مؤمنین نمازگزار آرامش روحی، تمرکز و حال عبادی برای او فراهم می‌ساخته است. مساجد ایران برای دیگر ادیان، فرهنگها و تمدنها مظهر تمدنی عظیم و بارور را جلوه‌گر بوده است که بخش اعظمی از اصول و ارزشهای معماری خود را از فرهنگ و تمدن ایرانی گرفته و آن را جهانی ساخته است.

۳-۳- نقوش تزیینی و فلسفهٔ کاربرد وسیع آنها

کاربرد نقوش هندسی، اسلیمی و ختایی به عنوان فرمهای تزیینی معماری و خودداری از کشیدن تصویر موجودات ذی روح در اکثر محیطهای مصنوع بخصوص مساجد بر اساس روایتی بوده است که در این باب از معصومین رسیده است[۱۱].

برای توضیح شیوه‌های اعمال شده و طرح حکمت کاربرد این نقوش می‌توان گفت:

۱. بنابر عقیدهٔ فلسفی «وحدت وجود»، جهان وجود از جماد، نبات، حیوان، معادن و فلکیات همه یک وجودند که در مرتبت فوق و اقوی و اشد، وجود خدا قرار دارد. به قول ملاصدرا «وجود، دریای بیکران است و موجودات همه امواج اویند و امواج عین دریا باشند و لیکن در عین حال امواج خود موجودند ولو موجود به‌وجود تبعی و خیالات محض نیستند. پس امواج عین دریا هستند و در عین حال غیر دریا هستند، وجود واحد و موجود مثکثر است[۱۲]؛

۲. بر جهان هستی نظمی شامل و حاکم سایه افکنده است که نشانه و دلیلی بر وجود حکیمی داناست.

۳. ساختن مجسمه از موجود ذی روح به وسیلهٔ سنگ و چوب یا سایر مواد، در حقیقت واگذار کردن حدّ آن موجود جاندار به سنگ و چوب است که توان تحمل آن بار را ندارد مگر به اذن خداوند[۱]. حیطهٔ توانایی انسان محدود به کمک در بالفعل شدن توان بالقوهٔ هر موجود در ظرف وجودی خود است که حدّ متعالی هر ماده‌ای را به منصهٔ ظهور و بروز برساند؛ از آنجا که ساختمان، از مواد بی‌جان تشکیل یافته است، حدّ آن بخشیدن نظم و آشکار کردن قوانین حاکم بر آن، یعنی تبلور آن جسم بی‌جان می‌باشد که در اشکال هندسی متجلی می‌گردد(شکل ۷)؛

نقوش اسلیمی و هندسی هر دو مرکز گرایند؛ در نقوش هندسی، شمسه‌ها را می‌بینیم که در مرکز طرح قرار گرفته و حول آن را اشکال مختلف و ستارگان گوناگون (آلت و لقطهای گره چینی) فراگرفته است؛ نقوشی اسلیمی به طرز کاملتری این اندیشهٔ مرکز گرا را در خود دارد، اسلیمی‌ها همانند اسپیرالها در طبیعت مارپیچهایی می‌باشند که حول نقطهٔ مرکزی پیچیده‌اند و به تناسب پیچش و نزدیکی به مرکز باریک و باریکتر می‌شوند؛ علی‌رغم نبودن قرینه‌سازی در آن؛ به دلیل هماهنگی، مارپیچ دارای وحی پویا و حرکت داراست. با حرکتی به سوی مرکز خواهیم دید: طرح نقوش هندسی و اسلیمی در تمام سطوح مورد نظر گسترش می‌یابند؛ نقوش هندسی تمثیلی از تابش انوار نورانی منبع فیاض جهان هستی است که در امتداد همان زوایا و اشعه‌های نور گسترش می‌یابد؛ بر همه جای کتیبه پرتو می‌افکند؛ گسترش نقوش اسلیمی از طریق پیچیدگی هماهنگ و گسترده بر تمام نقاط و زوایای زمینهٔ طرح و حضور در همهٔ نقاط صورت می‌گیرد؛ هماهنگی موجود در هر دو نوع طرح چیزی نیست جز همان معنای وحدت وجود و کثرت موجود؛

۴. وقتی معنای وحدت اضافی در معماری بخواهد به شکلی سمبلیک به منصه ظهور و بروز برسد، در آن شکل با فرم در نظر گرفتن محور یا مرکزیتی

---

۱. تنها خدا قادر است در جسم بی‌جان روح بدمد همانگونه که حضرت عیسیٰ (ع) به اذن خداوند این کار را انجام داد.

که نسبت به همهٔ نقاط در ارتباط یکسان و مساوی باشد، ضروری است، یا به مفهوم دیگر باید همهٔ نقاط رو به سوی آن نقطه یا محور قرار گیرند.

٤- نتیجه‌گیری

با عنایت به آنچه ذکر شد می‌بینیم نقوش هندسی، اسلیمی و ختایی همهٔ این خصوصیات را داراست؛ از طرفی اشکال کثیرند و بدان جهت که دارای نظمند، دارای شکلی واحدند؛ از آن نظر که مرکزیت دارند[1] (شکل ۸)، تاکیدی بر وحدت وجود اجزای طرح می‌باشند؛ چون حدّ متعالی ماده و نظم بلورین نقوش هندسی یا طرح لطیف و تمرکز گرای نقوش اسلیمی در آنها طرح شده است واقعیتی دروغین، مجازی و گیج کننده ندارند. از آنجا که این نقوش عین طبیعت نیستند، تعریفی از کل طبیعتند و در نهایت نشانه‌ای از امور شخصی در آنها نیست تا شخصی بودن آنها معانی مورد نظر را تحت‌الشعاع قرار دهد و ذهن را متوجه امری خاص کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل ۸ مسجد جامع یزد

هر اثر هنری دارای ارزشهای زیبا شناختی، عملکردی و ابلاغ پیام است. در هنر یونان مجسمه‌سازی بتسازی (مجسمه اساطیر) و در هنر مسیحی شمایل نگاری، هر دو متکی بر تجسیم صورت و ابعاد فیزیکی انسان است، گر چه نقوش حیوانی و گیاهی به شکل استیلیزه در شمایل نگاری نیز به کار رفته است اما کاربرد تجسیم انسانی در دورانهای مختلف، زیبایی شناسی خاص همان دوران را دارند و در زمان خاصی گرفتار مانده‌اند.

۱. کلیه کانیهای موجود در طبیعت - که مواد ساختمانی از جمله آنها می‌باشند - مواد بلورین طبیعی می‌باشند که تبلور آنها با چشم غیر مسلح قابل رویت است.

این مطلب را از نگارگری ایرانی، مینیاتورهای مکاتب مختلف ایران و نگارگری قاجار می‌توان درک کرد اگر چه مینیاتور ایرانی دارای اصول ماندگار نیز بوده‌اند، لیکن زیباشناسی هر دوره، خاصِ همان دوره است.

نقوش تزیینی مساجد و مراکز دینی ایران و به تبع آن سایر کشورها به دلیل عدم به کار بردن تجسیم و استفاده از نقوش استیلیزه و آبستره - که برگرفته از غایت زیبایی گیاهی یا کانی (جواهرات و کریستالهای طبیعی) است- در قید و بند زمان و مکان نمانده و ضمن تسخیر همهٔ مکانهای تحت نفوذ اسلام، در طول قرون متمادی به کار رفته و می‌روند.

بدین ترتیب است که نقوش هندسی و اسلیمی جلوه‌های جمال را از پردهٔ اختصاص به در آورده و در معرض نظرها قرار می‌دهد. چون «جمال» جلوهٔ ذات باری تعالی، همه زمانی و همه مکانی است، این نقوش نیز همه زمانی و همه مکانی شده‌اند و با آنکه قرنهاست در مساجد و مقابر و سایر ابنیه اسلامی حضور دارند، همان احساس و حظّی را در انسانهای قرن حاضر ایجاد می‌کنند که در انسانهای همزمان با ساختن آن مساجد و مقابر ایجاد می‌کردند[۱۳].

٤-۱- نقوش تزیینی مساجد و راه آینده

در دوران مدرن، هنرهای تزیینی و نقوش هندسی اسلامی در حالی مورد توجه خاص و الهام هنرمندان کوبیست قرار گرفت که اساسی‌ترین شعار هنر مدرن «پیروی فرم از عملکرد بود» و تزیین در معماری شدیداً طرد می‌شد.

تزیینی که هنر مدرن در صدد طرد آن بود، فرمالیسم نئوکلاسیک و روکوکو بود، یعنی فرمها نقوش و اشکالی که به نهایت و بدون دلیل عملکردی، معماری را از خود مشحون ساخته بودند.

نقوش اسلیمی، ختایی، هندسی و کاربرد انواع خط کوفی، کوفی معقلی، نسخ، ثلث، بعضاً نستعلیق، همچنین طاقنما، نغول، پیچ تزیینی و ... تنها به عنوان عناصری تزیینی نبودند بلکه علاوه بر زیبایی‌شناسی دارای ضرورتهای فن آوری، مادی، عملکردی، محدودیت‌های فرمی و نیز عناصری نمادین بودند که شرح آنها در حوصلهٔ این بحث نمی‌گنجد.

اساس معماری اسلامی وجود اصل وحدت است که علاوه بر حاکم بودن بر کل معماری ایران (نه تنها معماری مساجد) وحدت بخشی به اجزای نقوش تزیینی را نیز بر عهده دارد. این همان چیزی است که هنر اروپایی قبل از دورهٔ مدرن فاقد آن بوده است.

بنابراین برخوردی مشابه با برخورد اروپاییان با هنر قبل از مدرن، صرفاً باعث جدایی جامعهٔ معماران تحصیل کرده و عدم ایجاد تحول اساسی و به روز کردن معماری مساجد (به جز موارد محدود) شد. این امر باعث سر در گمی در ایجاد مساجد جدیدی شد که نه تنها ساده‌ترین اصول والا و ماندگار معماری مساجد اسلامی ایرانی نظیر جهت‌یابی را رعایت نکرده است بلکه تزیین در آنها نیز بدون توجه به ضرورتهای مذکور در بالا تنها به صورت تقلیدی با کیفیت بسیار نازل اجرا شده است.

دورهٔ بعد از مدرن با شعار پیچیدگی، تضاد و «تنوع»- تکثر گرایی در معماری- عکس العمل منطقی است که معماری مدرن سادگی و خلوص، یکنواختی ماشینی، اصل دانستن عملکرد، تابع دانستن فرم و حاکمیت تکنولوژی - به دنبال داشته است.

معماری اسلامی ایران که متضمن وحدت و کثرت است برای ضرورتهای دورهٔ مدرن و بعد از مدرن، هر دو، زمینه دارد. این معماری در طول تاریخ

خود از «استمراری خلاق» برخوردار بوده و با گذشت زمان، خود را با شرایط متفاوت فرهنگی(قبل و بعد از اسلام) انطباق داده است.

بعد از دورهٔ مدرن و بر اساس فلسفه پست مدرن - که دیدگاهی جهانی مبتنی بر تنوع، تکثر و سلطه آمریکایی را مطرح می‌کند- توصیه می‌شود گذشته فرهنگی هر کشور به عنوان ابزار و مواد اولیه برای ایجاد تنوع فرهنگ جهانی و بالطبع در معماری مورد استفاده قرار گیرد.

در صورت استفاده از موارد موجود در اصول و ارزشهای پایدار در هنر و معماری اسلامی ایران به عنوان ابزار و مواد اولیه برای تکثر گرایی، تنوع، در معماری امروز، ما نه تنها این ارزشهای پایدار را از دست خواهیم داد بلکه وحدت و تمامیّت و هویّت معماری ایران، با هزینه کردن زبان بیان خود به بهایی اندک، بار معنایی خود را از دست خواهد داد. بار معنایی که در شکل، نقوش و طرحهای تزیینی و قالبهای بیانی خود همراه دارد و تنها رمز بقای آن در استمرار است و تحول.

۵- منابع

[۱] حکمتی، جمشید، اصول معماری دورنما و آرایش منازل، باغها، پارکها؛ پدیده؛ تهران: ۱۳۵۰.

[۲] پورنز، نیکلاس؛ پیشگامان طراحی مدرن؛ ترجمهٔ فرخ اصالت؛ تهران؛ انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۵، ص. ۱۲.

[۳] معین، محمد؛ فرهنگ معین؛ چ.۶، ج ۱؛ تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳؛ ص.۳۹۰.

[۴] صیاح، احمد؛ فرهنگ جامع عربی فارسی، چ.۱۴؛ کتابفروشی اسلام؛ ص.۵۹۸.

[۵] طباطبایی، سید محمد حسین؛ ترجمه تفسیر المیزان، ج.۸- ترجمهٔ سید محمد باقر موسوی همدانی؛ بی‌تا؛ ص.۱۱۱.

[۶] طباطبایی، سید محمد حسین؛ ترجمه تفسیر المیزان، ج.۷ ترجمهٔ سید محمد باقر موسوی همدانی؛ بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی؛ ۱۳۶۳. ص.۴۸۲-۴۸۳.

[۷] پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه، حدیث ۳۷۷؛ چ.۹؛ سازمان انتشارات جاویدان؛ ۱۳۵۴، ص.۷۲.

[۸] پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه، حدیث ۷۰۳؛ چ.۹؛ سازمان انتشارات جاویدان؛ ۱۳۵۴؛ ص.۱۴۲.

[۹] طباطبایی، سید محمد حسین؛ ترجمه تفسیر المیزان، ج.۸؛ ترجمهٔ سید محمد باقر موسوی همدانی؛ ص.۱۱۱-۱۱۳.

[۱۰] پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه، حدیث ۷۱؛ چ.۹؛ سازمان انتشارات جاویدان؛ ۱۳۵۴.

[۱۱] انصاری، مجتبی؛ اصول طراحی معماری سنتی و اسلامی؛ *رسالهٔ کارشناسی ارشد معماری*؛ دانشگاه تربیت مدرس ۱۳۶۷؛ ص.۸۳.

[۱۲] معین، محمد؛ فرهنگ معین، ج. ۴؛ چ. ۶؛ امیرکبیر؛ ۱۳۶۳؛ ص. ۴۹۸۸.

[۱۳] پاینده، ابوالقاسم؛ نهج الفصاحه، حدیث ۷۸۰؛ چ.۹؛ سازمان انتشارات جاویدان؛ ۱۳۵۴؛ ص.۱۵۹.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی